

ПОДОЛАННЯ АГРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ ПІДЛІТКІВ ЯК УМОВА ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

У психолого-педагогічній науці посьогодні не втрачають актуальності експериментальні дослідження, спрямовані на пошук засобів попередження та зменшення проявів агресії в дітей та підлітків. Психологічна служба в сфері освіти чи не найчастіше стикається із запитами та скаргами вчителів на агресивну поведінку учнів, що спонукає науковців шукати шляхи вирішення цієї проблеми.

Агресія останнім часом все більше стає предметом наукових досліджень у вітчизняній психології. Ці питання досліджували такі українські та російські науковці, як Н.В.Алікіна, Б.С. Братусь, О.Б. Бовть, Г.Е. Бреслав, С.М. Єніколопов, Л.Ю.Іванова, Л.П.Комішева, Н.О.Ратінова, А.О.Реан, Т.Г.Рум'янцева, В.Г.Степанов, І.О. Фурманов, О.В. Хренніков, С.Г. Шебанова та інші. Більшість з них підкреслює деструктивний характер даного явища, тоді як ряд зарубіжних досліджень (Г. Паренс, Дж.Паттерсон, З.Фрейд, А. Фрейд, Е.Фромм) не заперечує доброякісної, необхідної функції агресії у становленні людини як особистості.

У науковій літературі існує погляд у відповідності до якого прояви агресивної поведінки підлітків є результатом їхнього розвитку на попередніх етапах життя. Цей факт стверджують як вітчизняні (О.Б.Бовть, А.Є.Лічко, А.О.Реан, Л.М.Семенюк, І.О.Фурманов), так і зарубіжні вчені (А.Бандура та Р.Уолтерс, Р.Берон та Д.Річардсон, Б.Крейхі, Дж.Паттерсон, М.Раттер, Л.Фелсон та Руссо, А.Фрейд, З.Фрейд). Серед причин розповсюдження агресії в підлітковому середовищі дослідники виділяють: соціальні (нестабільність у суспільстві, у культурних пріоритетах, вплив засобів масової інформації, характер взаємовідносин у сім'ї, відсутність успіхів у школі, стосунки з однолітками); індивідуально-психологічні (особливості нервової системи, неадекватна самооцінка, почуття неповноцінності, невпевненість, надмірне честолюбство, складнощі адаптації, самоствердження будь-якою ціною, несформованість умінь саморегуляції).

Згідно з результатами лонгітюдних досліджень [6], агресивна поведінка є відносно стабільною в часі, тому очікувати, що вона поступово перейде у соціально схвалювальні поведінкові патерни, було б помилково. Цей факт актуалізує завдання по розробці ефективних заходів її попередження та подолання.

Ряд авторів пропонують у корекції агресії акцент робити на вмінні підлітків контролювати власну поведінку, виражати гнів, роздратування в соціально дозволений спосіб [3, 5, 10, 11] тощо. Узагальнення теоретичного аналізу наукової літератури та власні

дослідження дозволяють зробити висновок, що одне тільки засудження та/або заборона проявів агресії в суспільстві незначним чином впливають на її зменшення. Прагнення контролювати та стримувати агресивні дії слабо позначається на агресивності як рисі характеру. Це вказує на необхідність більш предметної допомоги підліткам у подоланні руйнівних тенденцій, які погіршують не тільки стосунки особистості з довколишніми, але й психологічне самопочуття.

Упровадження психосоціальних заходів, спрямованих на подолання підліткової агресії, без залучення до цієї роботи педагогів та батьків унеможливує їх позитивну спрямованість. Тому в цій статті зроблено акцент на ролі педагогічної взаємодії вчителя і учнів у подоланні та профілактиці небажаної поведінки, якою є агресія.

Заборона агресії без демонстрації альтернативних зразків поведінки та зміни у структурі особистості агресивного підлітка знижує ефективність педагогічної взаємодії. Тому при виборі форм та методів роботи з підлітками варто враховувати соціальну ситуацію розвитку та провідну діяльність підліткового віку, які обумовлюють пріоритет спільноти ровесників над дорослою; основні психологічні утворення школярів цього віку: набуття ідентичності, пошук власного Я, становлення самосвідомості, почуття дорослості, прагнення до самоствердження, вибір ціннісних орієнтацій.

Підлітковий вік часто характеризують як період кризи, руйнівна сила якої пронизує всі роки отрочества. Цей погляд виходить з особливостей цього віку, пов'язаного з великою кількістю глобальних задач, рішення яких лягає на слабку психіку дитини. До них відносяться: проблема пошуку ідентичності (Е. Еріксон); проблема автономії; пошук ідеалів та інтересів, які обумовлюють подальшу життєву лінію підлітка (Л.С.Виготський); прагнення до дорослості (Д.І. Фельдштейн); кардинальні зміни мотиваційної сфери, де на перший план виходять мотиви, пов'язані з планами на майбутнє (Л.І.Божович); моральний розвиток; статеве і фізичне дозрівання; прийняття нових соціальних ролей.

При переході від молодшого шкільного віку до підліткового науковці відмічають підсилення агресії, яка змінюється і за характером проявів. Підрастаюча дитина виходить на якісно нову соціальну позицію, яка формує її свідоме ставлення до себе як до дорослого. Збільшується невідповідність між психічним і фізіологічним розвитком, що веде до інтенсивних конфліктів з довколишніми. Підлітки більше, ніж інші вікові групи, страждають від

соціальної нестабільності, моральної обстановки в країні, коли старі ідеали втрачені, а нові ще не сформовані [1, 10, 11]. Обставини переходу від безтурботного дитинства до самостійності роблять підлітків особливо уразливими до негативних зовнішніх впливів.

Агресивність як особистісна характеристика підлітків переважно має прояви у вигляді протесту проти невідповідності слова та діла дорослих, невизнання з їхнього боку нового соціального статусу дорослості підлітка, незадоволеності власним становищем у середовищі однолітків, невмінням конструктивно спілкуватись [1, 6]. Самопізнання себе, виокремлення і зіставлення свого Я з іншими створюють умови для самовдосконалення. Підліток, оцінюючи свої здібності, успіхи, зовнішню привабливість, моральний вигляд, свою соціальну роль у колективі, свої недоліки, емоційно переживає все це і прагне завоювати повагу і довіру навколишніх [12].

Підліткова агресія, на думку психологів, може бути результатом сильного прагнення до самоствердження, яке викликає заздрість до тих, хто досягає успіху, або похвали з боку дорослих (заздрість перетворюється у ворожість по відношенню до щасливчиків, вербальну агресію, і, таким чином, за рахунок приниження інших, дитина звеличує себе, досягаючи почуття переваги); покладання на дитину надмірних сподівань з боку батьків, яке стає тягарем для неї (тільки за сприятливих умов дитина здатна дотримуватись відповідних вимог; при зміні ситуації в несприятливий бік, можливий зрив, який проявляється у злобі по відношенню до себе, або до обставин, а частіше за все до своїх батьків, як джерела дитячої неспроможності); надмірного честоловства дитини, яка зацікавлена лише в кінцевому результаті – визнанні її особистого успіху і намагається його досягти будь-якою ціною (у підлітковому віці це прояви порушення дисципліни, грубість, відкриті провокації які вітають однолітки); почуття неповноцінності і малої віри в себе (А.Адлер, М.Ратгер, А.О.Рєан).

Агресивні дії підлітка можуть підсилюватись ухваленням з боку однолітків відкритої неповаги до дорослих, що трактується в молодіжному середовищі як сміливість, упевненість, завзятість. Найдієвішим цей механізм є саме в підлітковому віці, коли потреба в соціальному спілкуванні виходить на перший план і є провідною діяльністю на цьому етапі. Прагнення будь-яким чином досягти визнання з боку групи однолітків, престиж, самолюбство, помилкове почуття товариства досить часто стають причиною правопорушень, делінквентної поведінки підлітків.

Отже, подолання агресивних проявів серед підлітків відбуватиметься за умови зміни відношення самої особистості до подібного явища. Утримання агресивних проявів може лише на деякий час змінити поведінку. Якщо підліток переконаний, що агресія –

це найкращий засіб отримання бажаного, що супроводжується відчуттям особистої значущості, то потрібно чимало зусиль, щоби переконати його у зворотному. Навіть загроза покарання не буде перешкодою, особливо якщо користь від агресивних дій для підлітка досить велика. Тільки через усвідомлення негативних наслідків агресії як відносно довколишніх, так і самого себе, учні цього віку спроможні йти шляхом позбавлення небажаної поведінки.

Зважаючи на вищесказане у процесі педагогічної взаємодії актуалізуються питання морального виховання підлітків. Ця проблема добре погоджується з положеннями сучасної освітньої філософії особистісно зорієнтованого виховання (І.Д.Бех), яка створена для забезпечення Національної програми «Діти України», і спрямована на формування та розвиток особистісних цінностей підростаючого покоління як регуляторів їх суспільно значущої поведінки [2]. Особистісно зорієнтоване виховання, яке ґрунтується на методологічних принципах західної гуманістичної психології (самоцінності особистості, глибокої поваги та емпатії до неї, урахування її індивідуальності), спрямоване на реалізацію сутнісної природи суб'єкта, коли основним життєвим ставленням є любов до інших людей, що дозволяє людині виходити за межі своїх актуальних, наявних можливостей.

Проблемні ситуації, які створюються в межах особистісно зорієнтованого виховання, спрямовані на забезпечення розвитку такого рівня свідомості, який би спонукав дитину до самопізнання і самоактивності з тим, щоб вона могла стати творцем власного духовно багатого життя. Академік І.Д.Бех зазначає, що «перше безперечне право дитини – висловлювати свої думки, впливати на наші судження про неї» [2, с.29], і шкодує про те, що сучасна виховна практика часто демонструє наміри гальмування або знищення всього того, що є волею вихованця, стійкістю його духу, силою його вимог та задумів.

Важливими аспектами даної концепції є положення про готовність педагога до повного прийняття дитини, а саме: дозволу їй бути такою, яка вона є; увага до її почуттів, думок і бажання їх почути; повага до позиції учня, віра в його сили і можливості, готовність до відкритості й прийняття нового життєвого досвіду. При цьому вирішальним є розуміння педагога, що цінності та системи поглядів можуть і не збігатись, але готовність ділитися ними, сприяє можливості вихованців розуміти самих себе. Повне прийняття педагогом вихованця передбачає поблажливе, терпляче ставлення до нього. Прийняття при цьому не виключає принципового і вимогливого ставлення до вихованця, але вимогливість повинна відбуватись на фоні позитивного ставлення і бажання допомогти. Прийняття – це прояв поваги до учня, яка «включає

повагу до думок, переживань, дій, до прав і власності» [2, с. 49].

Метою виховання є актуалізація потреби особистості в самовизначенні, самореалізації соціально прийнятними способами. Враховуючи цілі виховання як важливішого компонента педагогічної діяльності, необхідним стає завдання створення таких умов, які б стимулювали позитивні і гальмували негативні сторони розвитку особистості. Найбільш ефективно цей процес відбуватиметься при врахуванні педагогами особливостей поведінки підлітків з вираженими акцентуйованими рисами.

Педагогам, які стикаються з підлітковою агресією, варто знати психологічні особливості взаємодії з підлітками гіпертимної, збудливої, демонстративної, тривожної, екзальтованої акцентуацій і на уроках ефективно використовувати індивідуальні психокорекційні впливи (С.І.Подмазін та О.І.Сібіль).

Так, наприклад, гіпертимний підліток, потребує розуміння та терпіння з боку дорослих. Він не витримує чітко регламентованої поведінки та постійного контролю. Для нього подібні умови будуть згубними, оскільки необхідність підкорятися, пригнічувати свою активність є для нього психотравмуючим чинником. Таких підлітків слід заохочувати до діяльності, яка потребує кмітливості, наполегливості і не йде врозріз з соціальними нормами та зразками. Виховання гіпертимного підлітка повинно полягати в тому, щоб скерувати його енергію у позитивне русло, де він сам міг би регулювати свою поведінку. В позакласній роботі – довіряти їм виконання важливих доручень, колективних творчих справ, за допомогою яких у підлітків з одного боку виникає можливість у прийнятній формі реалізувати свої лідерські нахили, з іншого – навчитися враховувати думку інших, тактовності, самодисципліни, ввічливості. При цьому потрібно запобігати у взаємодії з гіпертимними підлітками авторитарної позиції, дріб'язкової опіки, відкритої недовіри.

Основна умова виховання підлітків зі збудженим типом акцентуації – індивідуалізація його свідомості, розвиток духовності, прищеплення стійких моральних переконань. Підліток повинен зрозуміти вади свого характеру і поставити мету виправлення їх. Його потрібно навчити засобів самоконтролю для подолання спалахів гніву, роздратування, агресії: навчити пошуку ефективних шляхів досягнення лідерських позицій.

Циклотимний (емоційно-лабільний) тип акцентуації характеру виражений у нестійкості настрою, що змінюється навіть із незначного приводу. Перебільшення своїх невдач, у повсякденному житті, відсутність реалізації тих, чи інших планів викликає зневіру і, навіть, пригніченість. Однак легко можуть їх позбутися при підбадьоренні і появі перспективи благополучного

результату. Такі підлітки швидко втомлюються при психічному та фізичному навантаженні. Необхідно підтримувати їх, додаючи впевненості, створювати ситуації, де вони змогли б проявити сміливість, рішучість, схваливши їх за досягнуте.

Демонстративні риси характеру виявляються досить різноманітно. Це егоїзм, егоцентризм, кокетливість, поведінка, розрахована на зовнішній ефект. Вони ні в чому не терплять конкуренції. Якщо не можуть виявити це у навчанні, спорті, інших соціально позитивних діях, вони вдаються до різного роду вигадок, розповідаючи неправдоподібні історії. Формування подібних рис починається ще в ранньому дитинстві через заещування, захвалювання, гіперболізацію майбутніх досягнень, виконання всіх без винятку вимог дитини. Виправлення недоліків демонстративного характеру потребує терпіння, гнучкості, м'якості та цілеспрямованості. З огляду на підвищене самолюбство, вихід егоцентричної енергії потрібно спрямовувати у позитивне русло (наприклад, участь у художній самодіяльності). Також потрібно формувати навички самокритичності, розповідаючи підліткам, що між «бути» і «здаватись» велика різниця, не на користь останнього. У навчальній діяльності демонстративним підліткам бажано створювати умови успішності, а в разі слабких учбових досягнень – давати підлітку посильні завдання, поступово їх ускладнюючи і заохочуючи зусилля. Позитивним у взаємодії з демонстративними акцентуантами є об'єктивне їх оцінювання, навіювання наявності реальних досягнень та достоїнств.

Збудливі акцентуанти найбільше схильні до агресивних проявів, тому потребують найретельнішої уваги з боку педагогів. Неврівноважений характер їхньої поведінки, запальність, образливість "з півоберту" запускають агресивні механізми реагування. Поєднання збудливості з педантизмом, упертістю, надмірною вимогливістю по відношенню до доколишніх робить таких підлітків найбільш уразливими в ситуаціях фрустрації. Повага до інтересів та власної гідності, включення підлітків у співробітництво в досягнення цікавих цілей зі значущими дорослими, доброзичлива, спокійна манера взаємодії з такими підлітками дозволяє стримувати їхній збудливий характер. В навчальній діяльності слід надавати допомогу в організації пізнавальної діяльності, вчити уміння слухати товаришів та дорослих. Найбільш недоречною у взаємодії зі збудливим підлітком є роздратованість, вербальна агресія по відношенню до них. Кращою стратегією стосунків є відволікання підлітків від об'єкта, що викликає збудження, зосередження на позитивному досвіді, пробудження гуманних почуттів. Підлітків необхідно вчити самоконтроля, уміння розуміти інших, а також відмовлятися від руйнівних

бажань, що завдають шкоди як довколишнім так і собі.

Менше серед агресивних підлітків зустрічається тривожно-педантичний тип акцентуацій. Такі діти важкі перш за все для самих себе. Постійні сумніви втомлюють їх, невпевненість у своїх силах не дає змоги проявити себе. Виникнення та розвиток цього типу акцентуації багато в чому зумовлений неправильним сімейним вихованням, коли дорослі сковують ініціативу дитини, вселяють сумнів у її сили і можливості, виявляють гіперопіку. Необхідно надавати таким підліткам більше самостійності, залучати до занять спортом, зміцнювати в них упевненість у своїх силах та можливостях.

Отже, для зниження та подолання агресивних поведінкових реакцій різного походження існує досить широкий спектр психолого-педагогічних засобів.

Варто пам'ятати, що ігнорування агресивних проявів у підлітковому віці (на відміну від дошкільного та молодшого шкільного) може посилити агресивну реакцію і вести до ускладнення взаємовідносин між підлітком та педагогом. Тому педагогам, як і батькам, в багатьох випадках варто навчитися швидко реагувати на напружену ситуацію, що провокує агресивні дії. Спеціалісти – це ті, хто володіє відповідними навиками і стратегіями екстреного реагування у взаємодії з підлітками, схильними до агресивних проявів.

Психологи [1, 3] рекомендують дотримуватись ряду правил, щодо реагування на агресивну поведінку учнів підліткового віку. Наведемо деякі з них, враховуючи власний досвід в дослідженні цієї проблеми.

1. Коли причини агресивних проявів очевидні і вони не містять загрози довколишнім, варто використати наступні стратегії:

- висловити розуміння почуттів школяра: „Я розумію твоє роздратування”, „Мені зрозуміла твою образу”;

- переключити увагу на іншу діяльність, перенаправити розмову в інше русло;

- висловити причину поведінки у позитивних визначеннях: „Ти роздратований, тому що втомився”.

2. У процесі міжособистісної взаємодії увага акцентується на вчинках, словах, а не на особистості підлітка. Негативну оцінку підліток найвірогідніше сприйме як власну образу, що спровокує підвищення роздратування і більш жорсткі форми агресії. У взаємодії з підлітком краще застосовувати безоцінний опис його поведінки. При обговоренні слід апелювати тільки фактами, причому тими, які відбулися в контексті обговорюваної ситуації. Пригадування „старих гріхів” може посилити відчуження школяра і сплеск нових негативних емоцій. В розмові важливо торкнутися не лише небажаної поведінки, але й можливих конструктивних способів взаємодії.

3. Контроль власних негативних емоцій. Природно, що реакція дорослих на агресивні прояви

дітей може бути аналогічною: роздратування, гнів, образа. Найчастіше – це результат нерозуміння причин такої поведінки вихованця, а інколи і власна безпомічність. Проте педагогу у взаємодії з підлітками, які проявляють агресію, варто контролювати свої негативні емоційні реакції. Таким чином вчитель не тільки виражає власну гідність, але й демонструє позитивний приклад реагування у відповідь на зустрічну агресію. Він не підкріплює і не підсилює агресивну поведінку вихованця, зберігає партнерські стосунки, необхідні для подальшої взаємодії.

4. Не посилювати напруження ситуації, а сприяти її зниженню. Для цього потрібно зберігати рівновагу, запобігати підвищенню голосу, демонстрації власної переваги, директивності, агресивних жестів та поз. Небажаним є залучення до вирішення ситуації інших людей, особливо з адміністративної ланки – уміння вчителя самостійно справитися з ситуацією підвищує його авторитет. Коли обстановка напружена, краще не вдаватися до читання моралі, повчання, жорстких вимог, криків, а тим більше обзивання, приниження тощо.

Коли напруження спаде і всі заспокояться, варто обговорити і проаналізувати те, що відбулось. Робити це потрібно без свідків, зберігаючи спокійний і дружелюбний тон розмови.

5. Демонстрація неагресивних способів взаємодії. Це найкраща умова виховання альтернативної поведінки і одночасно профілактика агресії. Миролюбне ставлення до дитини, незважаючи на її вчинки та поведінку за умов щирості, відповідності вербальних та невербальних проявів дасть позитивні результати у взаємодії вчителя та учня/учнів.

6. Вчителям розвивати в себе та вихованців почуття гумору, взаємоповагу, довіру. Не зупинятися в особистісному розвитку, цікавитись новинками культури, техніки, науки, демонструючи власні досягнення (наприклад, опанування новітніх технологій у викладанні, знання молодіжних субкультур і визначення власного ставлення до них тощо).

Цінність людини визначається і оцінюється в категоріях добра чи зла. Тому, виховуючи молоду особистість, необхідно постійно керуватись своїми нормами світогляду, що засновані на принципах любові, добра, відповідальності. У будь-якому разі, допомога агресивним підліткам з боку педагогів вимагає індивідуального підходу до кожного учня, врахування його особистісних властивостей, соціуму, особливостей сімейного виховання.

Зниження агресивних провів підлітків у процесі педагогічної взаємодії відбувається шляхом підтримки успіху в учінні, заохочення самостійності, відповідальності, творчої ініціативи, при умові створення загального емоційно-позитивного тла у

стосунках, утвердження цінності особистісних досягнень.

Головне – не застосовувати агресивні форми взаємодії зі школярами: обзивання, приниження,

підозрілість, роздратованість, і навпаки – демонструвати в поведінці зразки неагресивних, конструктивних, доброзичливих відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агрессия у детей и подростков: Учебное пособие /Под ред. Н.М.Платоновой. – СПб.: Речь, 2004. – 336 с.

2. Бех І.Д. Особистісно-орієнтоване виховання: Науково-методичний посібник. – К.: ІЗМК, 1998. – 204 с.

3. Бреслав Г.Э. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности. – СПб.: Речь, 2004. – 144с.

4. Кобзар Б.С., Петухов Е.І. Запобігання відхилення у поведінці школярів. – К.: Вища школа, 1992. – 143 с.

5. Колесіна Т. Діагностика і корекція психічного розвитку дітей як засіб профілактики відхилень у їхній поведінці // Початкова школа. – 2000. – №5. – С.30-34.

6. Крэйхи Б. Социальная психология агрессии. – СПб.: Питер, 2003. – 336 с.

7. Мізерна О.О. Роль школи у формуванні духовної культури підлітків. // Молодь, освіта, культура і національна самосвідомість: Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 22-23 квітня 2002 р.; У 2 т. / Редкол.: М.І.Шкіль (вип. ред.) та ін. – К.:

Вид-во Європ. ун-ту, 2002. – Т.1. – С. 139-142.

8. Мізерна О.О. Підліткова агресивність та акцентуації характеру //Актуальні проблеми психології. Том. І.: Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д., Карамушки Л.М. – К.: Міленіум, 2004. – Вип. 13. – С. 64-68.

9. Психологическая диагностика и коррекция личности трудновоспитуемых детей и подростков /Сост. О.Г. Антонова-Турченко, Е.И. Дранищева, Л.С. Дробот. – К.: ИЗМН, 1997. – 312 с.

10. Психологические проблемы выявления и коррекции отклоняющегося поведения школьников /Сб. научных трудов под ред. Д.И. Фельдштейна. – М., 1990. – 160 с.

11. Психосоциальная коррекция и реабилитация несовершеннолетних с девиантным поведением /Под ред. С.А. Беличевой. – М., 1999. – 182с.

12. Фельдштейн Д.И. Проблемы возрастной и педагогической психологии. – М.: ППА, 1995. – 386 с.

Подано до редакції 20.02.08

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены проблемы психологических особенностей агрессивного поведения подростков. Представлены рекомендации

педагогам по эффективному взаимодействию с учащимися, склонными к проявлениям агрессии.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуті проблеми психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків.

Представлені рекомендації педагогам по ефективній взаємодії з учнями, схильними до проявів агресії.

SUMMARY

The article demonstrates some psychological problems of teenagers' aggressive behavior. There presented some recommendations for teachers on

efficient interaction with students inclined to aggressive behaviour.